

Розділ IV

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 94 (477) «17/18»

О.О. Крижановська
(м. Київ)

МІСТО В ЖИТТІ, ДОЛІ ТА МИСТЕЦЬКІЙ СПАДЩИНІ КРІПАЦЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ УКРАЇНИ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Стаття присвячена аналізу впливу міста та міської культури на рівень освіти й культури кріпацьких інтелігентів України, а також простежується його роль у життєвому і творчому шляху вихідців з кріпаків.

Ключові слова: місто, кріпацька інтелігенція, культура, освіта.

Суспільство другої половини XVIII — першої половини XIX ст. переживало ряд суттєвих трансформацій, серед яких важливе місце займало формування третього стану, який включав у себе й інтелігенцію. Тому питання джерел формування інтелігенції та її представників, які займались обслуговуванням господарського й бюрократичного апарату, стало складовою частиною формування третього стану в його тодішньому розумінні. Однак питання зародження та еволюції нових суспільних груп, на жаль, недостатньо ґрунтовно і всебічно висвітлено у працях сучасних дослідників.

Питанням загальної культури українського селянства¹ або ж її певних аспектів² присвячені окремі дослідження. Однак у них, на жаль, недостатньо уваги приділено впливу міст на рівень освіти та культури, в тому числі й побутової, селян. Зусилля дослідників концентрувались в основному на висвітленні економічної складової взаємодії міста й села, власне, Росії вже у пореформений період³. Тим часом XIX ст. відзначилось рядом суттєвих змін, пов'язаних з поглибленням і розширенням засвоєння селянським середовищем культурних форм та цінностей, пов'язаних з міською культурою.

На жаль, мало уваги дослідники приділяли й історії кріпацької інтелігенції в Україні в цілому, її чисельності і масштабів, та місця в соціальних процесах, а також ролі, яку відіграли вихідці з поміщицьких підданих у розвитку вітчизняних науки, культури, мистецтва й суспільно-політичної думки. Незважаючи на те, що ученими-істориками глибоко і всебічно вивчалася культура селянства⁴,

його суспільна свідомість⁵ і світогляд, а також рівень грамотності його представників. Однак, на жаль, дослідження кріпацької інтелігенції в цілому⁶ й життя та творчості окремих її представників зокрема⁷, а також відповідні генеалогічні дослідження⁸ стосуються головним чином, власне, Росії⁹.

Історія, а також творча й наукова діяльність кріпацької інтелігенції на українських землях, на жаль, досліджена досить скупо, хоча її існування і вплив на соціальні та культурні процеси навряд чи можуть бути поставлені під сумнів. Тим часом поява відповідних всебічних і ґрунтовних досліджень могла б істотно допомогти у вивченні вітчизняної соціальної історії, адже у першій половині XIX ст. відбувалося активне становлення української національної культури, й саме селянська культура відіграла провідну роль в її формуванні. Відбувалась активна взаємодія між міською інтелігенцією, що надавала особливого значення фольклору, який мав не лише естетичну привабливість, а й містив приховані істини, зберігав історичну пам'ять та колективний досвід і філософські уявлення народу¹⁰, й інтелігенцією, що походила з кріпацького середовища.

Рівень культури й освіти селян, у тому числі українських, є одним з актуальних і дискусійних у середовищі учених-селянствознавців. Навіть радянські історики, всупереч ідеологічним рамкам, що істотно обмежували тематику, тенденції та спрямування відповідних наукових студій, все ж визнавали, посилаючись на доступні їм архівні й опубліковані джерела, що селяни не були темною й неосвіченою масою¹¹ і нерідко добре усвідомлювали важливість набуття знань; що знайшло своє відображення у вітчизняному фольклорі. Народна мудрість підкреслювала: «Чим більше науки, тим довші руки», «Грамота не хвороба, літ не збавить», «Учений іде, а неук слідом спотикається», «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Чого в молодості навчишся, то на старість як знайдеш», «Не кайся рано встати, а замолоду вчитись», «Шануй учителя, як родителя», «За письменного трьох неписьменних дають, та й то не беруть», «Як одступиш од грамоти на аршин, то вона од тебе на сажень», «Хто грамоти вміє, той краще сіє», «Де грамотні люди, там біди не буде», «Хто пише та малює, той діток своїх годує»¹².

Варто відзначити також, що походження цих прислів'їв і приказок було різним. У їх творенні відіграли роль не лише набуття народом досвіду у трудовій діяльності, результати уважних спостережень за природою й мудрі висновки з тих чи інших явищ суспільно-політичного життя та історичних подій. Поряд з фольклорними прислів'ями і приказками широко побутували влучні образні вислови літературного походження. Чимало прислів'їв пішло в народ з творів О. Грибоєдова, І. Крилова, О. Пушкіна, І. Котляревського, Т. Шевченка, С. Руданського, І. Франка та багатьох інших письменників¹³, що свідчить про те, що селянство не стояло осторонь літературної сфери. Це відбувалося в тому числі й завдяки зв'язкам між містом та селом: книгопродавці, котре мали магазини у містах, розповсюджували літературу також і на сільських ярмарках¹⁴, де, у свою чергу, селяни мали нагоду їх придбати.

Вплив художніх творів на творення народних прислів'їв завжди являв собою активний процес, що сприяв збагаченню загальної скарбниці поетичної

творчості селянства й активно свідчив не лише про суспільну вагу професійної літератури в його культурі¹⁵, а й про наявність культурних зв'язків між містом і селом.

Однак, незважаючи на те, що селяни були знайомі з творами художньої літератури, які впливали також на розвиток фольклору, дослідниками, на жаль, не приділялося належної уваги вивченню основних шляхів проникнення книг у селянське середовище. Недостатньо висвітлено й ставлення кріпацьких інтелігентів до книги, еволюцію їх літературних смаків — даному питанню присвячено чи не поодинокі спеціальні студії¹⁶. Відповідні дослідження здатні не лише спростувати уявлення про практично поголовну неграмотність селян, їх відірваність від книжкової культури, а й про культурні взаємозв'язки між містом і селом та основні джерела і шляхи формування кріпацької інтелігенції.

Тим більше, що ті, хто мав нагоду спостерігати за життям селян, зокрема кріпаків, відзначали їх розум, спостережливість і прагнення до волі. Так, шеф жандармів О.Х. Бенкендорф зазначав: «Серед цього класу зустрічається значно більше голів, що роздумують, ніж це можна припустити на перший погляд. Стикаючись з державними селянами й живучи, зі згоди своїх панів у містах, кріпаки мимоволі учаться цінувати ті переваги, якими користуються вільні верстви»¹⁷.

Тому можна говорити про ту роль, яку відіграло місто в формуванні та становленні кріпацької інтелігенції в цілому. Не лише у поміщицьких маєтках, розташованих у сільській місцевості, а й у містах створювалися й виступали оркестри, що склалися з кріпаків. Серед них тутьчинський оркестр, заснований магнатом і претендентом на польський престол Станіславом-Щесним Потоцьким, оркестри в Глухові та Яготині Кирила Розумовського.

До наших днів в українських містах збереглися сцени, на яких виступали кріпаки. Так, у Тростянці відкрита для відвідувачів садиба «Круглий двір», побудована 1749 р. Один з її оборонних бастион служив сценою для десятків акторів, у тому числі й з поміщицьких підданих.

Місто не лише надавало можливість обдарованим вихідцям з поміщицьких підданих продемонструвати свої мистецькі таланти, а й підтримувало зв'язки з селянським світом. Зокрема, перша половина XIX ст. відзначилася розвитком вітчизняної фольклористики. У цей період в Україні було створено ряд фольклорних осередків, серед яких виділялись Харків, де наприкінці 1820 — на початку 1830-х рр. при місцевому університеті діяв гурток любителів української народності, а згодом і Київ, де 1851 р. засновано Комісію для опису губерній Київського навчального округу¹⁸.

Зростання інтересу до надбань народної, передусім — селянської культури, вилилося також у появі низки окремих відповідних доробків¹⁹ та публікацій у тогочасних періодичних виданнях²⁰.

Траплялося також, що саме з міського середовища виходили ті, хто так чи інакше намагався вплинути на суспільну думку, активно займаючись агітацією серед селян. Так, у квітні 1855 р. у с. Волнянки Таращанського повіту Київської губернії син місцевого орендаря й колишній студент університету святого

Володимира Йосип Розенталь, читав перед селянами відозву стосовно загального повстання і запевняв слухачів, нібито 46 студентів уже направлено на село, і 40 сіл уже готові виступити, й коли через місяць прийдуть французи та англійці, панство зникне, й усі стануть рівними. Встигнувши схилити на свій бік економа Скавронського, юний агітатор, що, радше за все, саме під час навчання в університеті мав нагоду наслухатися крамольних ідей і вирішив зайнятися пропагандою на селі, зумів втекти від переслідування²¹.

Місто впливало й на побутову культуру селян. Так, лірник Никон, що мешкав у селі й, окрім професійної музичної, займався, як і ряд його колег, сільськогосподарською діяльністю, змінив убранство своєї хати²². Зокрема, він спав не на полу, як його односельці, а, за міським звичаєм, на ліжку²³.

Роль, яку відігравало місто в житті та долях окремих представників кріпацької інтелігенції відобразилося не лише у їх спогадах, щоденниках та автобіографіях²⁴ і творчій спадщині самих кріпацьких інтелігентів²⁵, а й у вітчизняній історіографії. У ряді різноманітних досліджень висвітлено життя чи перебування у тому чи іншому місті таких кріпацьких інтелігентів, як Т. Шевченко²⁶, М. Костомаров²⁷, М. Щепкін²⁸, їх зв'язки з тогочасними осередками науки — університетами²⁹ і той вплив, який здійснювали вихідці з кріпаків на розвиток тогочасної суспільно-політичної думки³⁰.

Міське життя видавалося кріпацьким інтелігентам досить привабливим завдяки значно більш широким перспективам і можливостям. Перш за все, перебираючись до міста, вихідці з кріпаків отримували нагоду не лише плідно спілкуватися між собою³¹. Кардинально змінювалося зовнішнє коло їх спілкування, яке могло суттєво допомогти обдарованим кріпакам здобути волю. Так, виступи у складі трупи Полтавського театру допомогло видатному акторові Михайлу Щепкіну не лише у професійному самовдосконаленні, але й в утвердженні у статусі вільної людини: Іван Котляревський, який співпрацював у храмі Мельпомени на сцені і драматургічно, й організував викуп талановитого актора з кріпацтва у графіні Волькенштейн.

Саме в Санкт-Петербурзі Т.Г. Шевченко зустрівся зі своїм земляком, художником І.М. Сошенком, який і познайомив його з живописцем К.П. Брюлловим, поетом В.А. Жуковським, художником-новатором О.Г. Венеціановим. За їх допомогою, а також за найактивнішого сприяння письменника Є.П. Гребінки, Кобзаря було викуплено 1838 р. з кріпацтва.

Здобуття жаданої волі ставало переломною подією для кріпацьких інтелігентів завдяки наданню їм становища особистостей у суспільстві та наданню змоги й умов для якнайповнішого розвитку їх здібностей та обдарувань. До того ж поміщики не тільки розпоряджалися робочою силою своїх кріпаків, але й вирішували за них про місце перебування, одяг та щоденні зайняття, які нерідко не збігалися з їх духовними прагненнями й обдаруваннями. Перед поміщицькими підданими були закриті широкий світ, зачинені двері до навчальних закладів, вдосконалення своїх умінь та навичок, доступ як до загальноосвітніх, так і фахових знань, а також можливість, після завершення навчання, отримати диплом про здобуття освіти. І лише після здобуття особистої свободи, кріпацькі

інтелігенти ставали громадянами, котрі мали змогу у повній мірі виявити свою особистість і здібності, й користуватися законом³².

Місто надавало можливість кріпакам розширити горизонти свого світогляду. Так, батько Великого Кобзаря, Григорій Шевченко, займався чумакуванням і, завдяки цьому своєму промислу мав нагоду відвідувати міста, зокрема — Одесу, що не могло не вплинути позитивно на бачення й осмислення ним та його рідними навколишнього світу³³. Однак у той же час життя у місті не змушувало кріпацьких інтелігентів забути про своє походження чи зректися його. Яскравим прикладом цього стали життя та творчість таких кріпацьких інтелігентів, як Тарас Шевченко та Олександр Нікітенко. Обидва були українцями, які народились у неволі й досягли академічних висот. Олександр Нікітенко був російськомовним, спілкувався й думав російською, хоча українське в собі відчував як рідне. Великий же Кобзар, ставши двомовним, незмінно за своєю душевною організацією залишався українцем³⁴. Ще одним яскравим прикладом людини, яка не забула про своє походження й не зреклася своєї українськості став один з відомих белетристів другої половини ХІХ ст. Данило Мордовець. На відміну від багатьох інших українських діячів, що лише народилися на етнічних землях за межами України, а весь свій талант віддали головному краю — Києву, Харкову чи Львову, він повністю присвятив себе своїй малій батьківщині — Донщині та Жовтому Клину. Данилів дідусь, запорізький сотник Сліпченко-Мордовець, зміг зберегти свою козацьку волю і на донських землях, а от його син, Данилів батько, потрапив у кріпацтво, та зміг здобути собі волю лише великою й важкою працею. Розбагатівши і здобувши навіть деяку освіту, він не забув свого українського коріння (сусіди-росіяни називали його «хохлом старого закала»), але під тиском місцевого чиновництва зросійщив своє прізвище, ставши з Мордовця Мордовцевим. Зважаючи на це, письменник свої російськомовні твори підписував офіційним прізвищем Мордовцев, але для українського читача завжди залишався Данилом Мордовцем, або Данилом М. Сліпченком, на честь дідуся. Данило Мордовець розпочав писати українською мовою прозові твори і, чи не вперше, переклав українською повісті Миколи Гоголя, писав реалістичні оповідання з життя покріпаченого українського села Донщини й Жовтого Клину — «Старці», «Дзвонар», «Солдатка». Почувши про відродження українського літературного життя у Петербурзі, перебрався до імперської столиці, де познайомився з Тарасом Шевченком і почав друкуватися в часописі «Основа».

З початком реакції, яка розпочалася в Росії з придушенням польського повстання 1863-го року та забороною українського літературного слова, Данило Мордовець був змушений писати переважно російською мовою, однак нерідко на українську тематику. Найбільш значимі свої твори («Сагайдачний» та «Палій») письменник переклав українською; а «Дві доли» Д. Мордовець написав відразу рідною мовою.

Місто пропонувало обдарованим вихідцям з кріпаків також можливість здобути необхідні навички та гарну освіту. Тому кріпаки, нерідко з дозволу або ж за безпосереднього сприяння своїх поміщиків, намагалися підвищити свій

освітній рівень, навчаючись у містах. Приміром, П.Г. Галаган направив своїх дворових Г. Безлюду, В. Шкатульського, Д. Дмитренка й С. Маринченка навчатися ремеслам до Санкт-Петербурга³⁵. Батько відомого цензора, історика російської літератури, О. Нікітенка, Василь також отримав освіту завдяки своєму поміщику. Будучи ще дитиною, він був відправлений до Москви, де його прийняли до співочої капели Шереметєвих. При капелі існувала школа, в котрій діти-співачи могли ще й навчатися грамоті. Таким чином, обдарований кріпак не лише отримав можливість навчатися й багато читати, а й вивчив французьку мову. По досягненні 17-ти років він повернувся додому, де й зайняв у маєтковій адміністрації посаду старшого писаря³⁶. Більше того, Іван Костомаров, батько видатного українського історика, свідомо не бажаючи породичатися з представницею дворянського роду, і, бажаючи одружитися, обрав наречену — Тетяну Мильнікову з родини кріпаків і відправив її на навчання до одного з московських приватних навчальних закладів. І тільки вступ Наполеона до Москви та спалення міста не дозволило їй продовжити почату освіту³⁷. Після передчасної загибелі чоловіка саме вона³⁸ ціною відмови від значної частини своєї вдовиної спадщини викупила себе й сина з кріпацької неволі і доклала значних зусиль, щоб її Микола продовжив навчання й отримав гарну освіту³⁹. Виходець з кріпаків й один з перших вітчизняних цукрозаводчиків Федір Симиренко, викупивши із кріпацтва двох своїх синів, відправив їх на навчання у столицю Франції — Париж.

Троюрідний брат Великого Кобзаря, Варфоломій Шевченко, піклувався не лише про здобуття волі для себе й своєї родини, а й тим, щоб його діти мали змогу отримати достойну освіту. Дві його доньки — Фросина та Ганна — здобували знання та шляхетні манери у престижному на той час київському пансіоні мадам Соар. Гарні можливості для навчання отримали і його сини: Андрій був відданий до Херсонського училища торгового мореплавання, Йосип — Єлисаветградського юнкерського училища⁴⁰, а Каленик — Херсонського училища торгового мореплавання, після закінчення якого навчався у таксаторсько-землемірному училищі при 2-ій Київській гімназії.

У першу чергу навчання в містах приваблювало тих з кріпацьких інтелігентів, котрі вибрали для себе мистецький шлях. Так, учнем відомого маляра Степана Преволоцького, що мешкав у містечку Вільшані, навчався відомий художник Григорій Лапченко, а також, імовірно, кріпак графа Орлова Мірошніченко⁴¹.

Великою популярністю у кріпацьких інтелігентів, бажаючих здобути гарну освіту, користувалась Академія Мистецтв у Санкт-Петербурзі, де у свій час навчалися художники з поміщицьких підданих О. Агін, С. Алексєєв, М. Аштков (Ашитков), Д. Безперчий, М. Бонч-Бруєвич, І. Бурухін, П. Зайцев, С. Землюков, Г. Лапченко, І. Липин, К. Луценко, Д. Маляренко, Мірошніченко, Й. Пономаренко, Ф. Солнцев, В. Тропінін, О. Шашін та Т. Шевченко.

Ряд з них — Григорій Лапченко, Дмитро Маляренко, Федір Солнцев, Василь Тропінін і Тарас Шевченко були удостоєні високого звання академіка, яке Табелем про ранги прирівнювалось до чину штатського генерала й передбачало отримання особистого дворянства⁴².

Саме тому дослідники відзначають ту, безперечно, значну роль, яку відіграла Академія Мистецтв у формуванні вітчизняної художньої інтелігенції в цілому, органічною частиною якої були інтелігенти з поміщицьких підданих⁴³.

Не були закриті для представників кріпацької інтелігенції й університети. Син кріпаків князів Трубецьких та майбутній ординарний професор Новоросійського університету Никодим Кондаков закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Випускником такого ж факультету, але вже Харківського університету став Микола Костомаров. На філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету навчався онук сотника Запорізької Січі й син кріпака, який спромігся викупитись на волю, Данило Мордовець (Мордовцев). Закінчив філософсько-юридичний факультет того ж університету літературний критик, історик літератури, академік Петербурзької академії наук, українець за походженням, Олександр Нікітенко. Успішно закінчив словесне відділення Московського університету видатний історик, археолог, публіцист, письменник та видавець, збирач старовинних документів, якому завдячуємо придбанням та друком «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке» Самійла Величка Михайло Погодін. У механічних майстернях Харківського університету й механік-винахідник, фактичний першовідкривач кіно Йосип Тимченко⁴⁴.

Крім того, життя у місті дозволяло кріпацьким інтелігентам не лише отримати волю та здобути освіти, але й підвищити свій соціальний статус. Яскравим прикладом цього є доля одного з творців оригінального й яскравого стилю українського бароко Стефана Ковніра. Уродженець с. Гвоздова на Київщині, він прийшов до Києва. Оселившись на Печерську, юний Стефан долучився до масштабних будівельних робіт, що здійснювались у Києво-Печерській лаврі. Існуюча в той період система подушних ревізій спонукала митця приписатися до лаври й стати її кріпаком. За видатні досягнення у будівельній справі зодчий 1750 р. отримав звання «кам'яних будівель майстра», остаточно закріпившись у міщанському стані⁴⁵. Останні ж роки життя видатного зодчого пройшли у Троїцькому лікарняному монастирі при Печерській лаврі, ченцем якого він став за рік до смерті (1785 р.) у віці 90-та років.

Істотно підвищити свій соціальний статус вдалося й вихідцям з кріпаків — уславленій династії Смирєнків, які з поміщицьких підданих увійшли на рівних до кіл найбагатших підприємців Європи. Імператорським указом було присвоєно статус купців I гільдії й звання спадкових почесних громадян міста, що урівнювало їх з родовими дворянами.

Такі метаморфози соціального статусу стали показником досить значної гнучкості українського суспільства, що дозволяло обдарованим представникам низів підійматись по соціальній драбині завдяки своїм власним заслугам і досягненням.

Перебиратись до міста кріпацьких інтелігентів спонукало й прагнення самореалізації. Так, кріпак князів Трубецьких Никодим Павлович Кондаков спромігся стати видатним ученим, який збагатив систему гуманітарних наук новим напрямком — історією візантійського мистецтва, виступив захисником

російських іконописних шкіл, увів у науковий обіг ряд історичних свідоцтв і став новатором у дослідженні впливу візантійського мистецтва на давньоруське. Плідна наукова робота Н. Кондакова була високо оцінена: дослідник був обраний почесним членом Санкт-Петербурзької (1907) та Київської (1908) духовних академій, отримав кафедру теорії та історії мистецтв в імператорському Новоросійському університеті (1871), затверджений доцентом Новоросійського університету (1874), отримав докторський ступінь (1876) і був обраний вченою радою Новоросійського університету спочатку екстраординарним, а потім й ординарним професором. Ще один виходець з поміщицьких підданих, чие життя було пов'язане з наукою, Йосип Тимченко, не лише здійснював керівництво механічними майстернями Новоросійського університету в Одесі, а й зі своїми винаходами брав найактивнішу участь у Всеросійських і міжнародних виставках у Парижі, Петрограді, Одесі і Нижньому Новгороді, де був нагороджений чотирма золотими і трьома срібними медалями.

Кріпацькі інтелігенти, перебираючись до міста, збагачували нове середовище, в якому опинялися. Так, приїхавши до Санкт-Петербурга, юний Тарас Шевченко привіз із собою в імперську столицю багатство, природну красу та колорит українських мови і фольклору, десятки шедеврів — народних пісень, героїчних дум, які вводили у високий світ українського неба всіх, хто до них долучався.

Наукова та мистецька спадщина вихідців з поміщицьких підданих відіграла позитивну роль у розвитку міст України. Так, сконструйований Йосипом Тимченком програмний механічний пристрій для спостереження за рухом небесних тіл по орбітам було використано при обладнанні Одеської обсерваторії. Ним на позику в 15 000 руб. Також було зведене нове приміщення механічних майстерень в Одесі на вул. Преображенській.

Завдяки діяльності кріпацьких інтелігентів було зафіксовано образ українських міст з їх історичними пам'ятками. Так, 1847 р. було видано книгу київського громадянського губернатора І.І. Фундукля, присвячену Києву⁴⁶. Переважна більшість будинків і предметів, описаних у творі, представлені в малюнках та кресленнях; гравюри до книги були зроблені саме по малюнках художника й реставратора з кріпаків Федора Солнцева. Федір Григорович створив також серію акварелей з видами Києва, що складалася з дванадцяти малюнків і стала цілісний у своєму задумі альбом⁴⁷.

Активну участь кріпацькі інтелігенти брали в реставрації й розбудові найбільших духовних святинь українського народу. Федір Солнцев реставрував фрески й відкрив мозаїки Святої Софії у Києві та з ювелірною точністю копіював розписи храму. Здійснена ним титанічна праця не лише посприяла збереженню пам'ятки, що втілює духовну велич українського народу, а й заклала підвалини для подальшого розвитку основних засад та методології реставраційної справи⁴⁸. Адже, усвідомлюючи усе значення поставлених перед ним завдань, митець застосував пошарову розчистку живопису й фіксування (копіювання у натуральну величину) кожного відкритого шару настінного розпису, що й було застосоване саме при розчистці стародавніх фресок у Софійському соборі⁴⁹.

Активну участь у розбудові лаври брав видатний будівничий Стефан Ковнір, яким було зведено половину кам'яних споруд монастиря⁵⁰. Ім'я майстра згадується серед каменярів-будівельників Андріївської церкви у Києві. Крім того, саме ним було зведено собор в ім'я преп. Антонія і Феодосія та дзвіницю у Василькові, Свято-Троїцький храм у Китаєві під Києвом, два яруси дзвіниці Братського монастиря в Києві, ряд будівель господарського призначення (кухонний комплекс у лаврі, дерев'яні будівлі на хуторі в Оріховатицькому урочищі), а також іконостас церкви Спаса на Берестові.

Ще один виходець з поміщицьких підданих — Іван Бурухін — трудився над прикрашенням Володимирської церкви у Севастополі.

Значних зусиль доклали кріпацькі інтелігенти до розбудови українських міст. Микола Бонч-Бруєвич звів Кадетський корпус у Полтаві на Круглій площі.

Автором цілого ряду найрізноманітніших споруд в Одесі став Іван Козлов. За його проектами були зведені поліцейське управління 3-ї частини міста на Херсонській площі, комітет для іноземних колоністів, Казанська церква на Пересипу, жіноче училище, крамниці (в Рибному ряду, Зальсберга у Вівсяному ряду, Розова у Старому Щепному ряду), будинок для служителів собору, брама, огорожа й службові будівлі міської лікарні. Архітектор створив цілісний архітектурний ансамбль, будуючи торговельні ряди навколо Новобазарної площі (крамниці Мітяєва, Великостовського, Степаниди, Соловйова та ін.). До наших днів фрагментарно збереглися торговельні ряди на вул. Кінній та на розі вулиць Ніжинської й Торгової та на провулку з південно-західного боку площі. За проектами митця було споруджено багато одноповерхових особняків на околицях міста, а також два- та три-поверхових будинків і флігелів, серед яких, житлові будинки Просиноного, Ольховського, Бартенєвої, Красіна, Борисових, Ломберка на вул. Бульварній, Торповадова на вул. Казарменій, житловий будинок на вул. Троїцькій, Алфьорова, Марингопуло на розі вулиць Базарної і Рішельєвської, Золотарьової, Мойсеева, Прядуна, Ризо, Шнеля в 2-й частині, Трофименка на Херсонському бульварі, Шапошникова в 3-й частині міста, Хасапова в 3-й частині, Потьомкіна на розі вулиць Катерининської і Поліцейської, Фалька на Херсонському узвозі, Манук-Бея на вул. Малій Арнаутській, Філіппакі на вул. Ольгіївській, Нікольського на розі вулиць Преображенської і Херсонської, Гехта на розі вулиць Кінної, архітектором були зведені також хлібні магазини Овчинникова й Сабанського, а також крамниця Папудової у самому центрі Одеси, що формує ансамблю забудову центру міста. Архітектор спроектував також шість нових пакгаузів для бакалійних товарів в Одеському карантині, три пристані. Крім того, Іван Козлов як талановитий архітектор залучався до забудови інших міст Південної України. Зокрема, 1834 р. ним був зроблений проект Богоугодного закладу в Катеринославі.

Багато зробив для розбудови Одеси і син відпущеного на волю кріпака Олександр Шашін. За його проектом було зведено новий корпус для Рішельєвського ліцею, житловий будинок для квартир інспектора, настоятеля, скарбника та секретаря, адміністративний корпус навчального закладу. Ним же була втілена в життя реконструкція споруд Інституту шляхетних дівчат. Олександр

Шашін спроектував також навчальні споруди в інших містах півдня України, а також приділяв значну увагу культовому будівництву. Серед виконаних архітектором, який протягом 12-ти років служив архітектором карантинного відділу при канцелярії Новоросійського генерал-губернатора, стали також ряд житлових будинків, споруджених в Одесі.

Важко переоцінити те, що було зроблено кріпацькими інтелігентами й для розвитку та поширення української культури в нерідко русифікованих містах. Благодійним коштом Василя Симиренка упродовж чверті століття видавався історичний журнал «Киевская старина»⁵¹, одеська «Громада» отримала 5 тис. рублів на видання в Німеччині журналу про Україну. За сприяння прославленої династії підприємців-цукрозаводчиків було поставлено першу українську оперу «Різдвяна ніч» М. Лисенка, створено хор, у Львові діяло літературне товариство ім. Т. Шевченка. Упродовж сорока двох років Василь Симиренко 10% прибутку власного підприємства віддавав на українську справу. По смерті він заповідав усе своє майно⁵² загальною вартістю близько 10 млн рублів Товариству допомоги українській літературі, мистецтву й науці, поетик не мав дітей⁵³.

Діяльність кріпацьких інтелігентів подавала приклад розвитку соціальної сфери передусім у містах. Навколо цукрового та механічного заводів, зведених на Черкащині між Городищем та Мліївом, виросло містечко, сплановане за французьким зразком. Тут розвивалися не тільки економіка та наука, а й культура, освіта, медицина. У центрі поселення красувалася Головна контора, де працювали 40 чол., які приймали від населення гроші під відсотки, оскільки банків і бірж ще не було навіть у Києві. Для службовців і робітників було побудовано близько 150 будинків, кожен з яких представляв собою окрему садибу з городом і садком. Кожен ряд будинків складав особливий квартал. Працювали крамниці, де предмети повсякденного вжитку та навіть розкоші відпускалися без торгівельних націнок. З 1852 року тут діяла безкоштовна лікарня на понад 100 ліжок, працювала аптека. У містечку були свої театр, бібліотека, паровий млин і лазня. Скрізь було газове освітлення, чим могли похвалитися лише два–три міста всієї Російської імперії⁵⁴.

Набуті у містах освітній, науковий та духовний багаж надавали кріпацьким інтелігентам також прекрасну можливість багато зробити для увіковічення села, його мешканців і культури. Так, призначення дослідника управляючим справами Комітету з піклування російським іконописом допомогло йому у відкритті у ряді сіл навчально-іконописних майстерень, підбору необхідного для їх успішного функціонування штату та розробці законодавчого забезпечення їх діяльності. Втілені у життя заходи були вкрай важливі для збереження традиційного іконопису, адже в період бурхливого розвитку промисловості збільшувалась кількість майстерень з друку ікон, що, своєю чергою, приводило до занепаду самобутніх іконописних шкіл⁵⁵.

Ще один кріпацький інтелігент — академік Санкт-Петербурзької академії мистецтв, видатний художник В. Тропінін одним з перших своїх колег по пензлю звернувся до образу простолюдина-трудівника. Митцем було створено узагальнений образ представника українського народу «Українець», низку порт-

ретів селян-кріпаків — «Українка», «Молодий український селянин», «Пряля»⁵⁶. Більше того, В. Тропінін у своїй мистецькій спадщині не лише відкрив народ й природу України, але й став біля витоків напрямку в образотворчому мистецтві, що знайшло свій подальший розвиток в реалістичному мистецтві XIX ст. і було тісно пов'язане із зображенням народного життя. Особливе місце у творчості В. Тропініна зайняло полотно «Весілля в Кукавці», на якому зображено не лише побут українських селян, а й два архітектурних пам'ятники, зведених митцем — панський будинок та Дмитрівський храм. Останній і став єдиним, що дійшло до нас, — хоч і в дещо зміненому вигляді — архітектурним творінням ушлявленого митця.

Чимало зробили для розвитку села й підприємці Симиренки. 1839 р. ними у Ташлику на Черкащині був побудований перший у Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод, який швидко став законодавцем мод у вітчизняній та загальноросійській цукровій промисловості, а також орендували й запустили цукроварні в селах Олександрівка і Орлівка, побудували завод в Руській Полянні⁵⁷. Ця їх підприємницька діяльність не могла не вплинути позитивно на економічний розвиток названих сіл.

Таким чином, можна говорити не лише про те, яку роль відіграло місто в житті, долі і творчій спадщині тих чи інших представників кріпацької інтелігенції, а й про зворотні процеси. Важливим став їх внесок у розбудову та культурний розвиток українських міст. Вихідці з поміщицьких підданих, навіть живучи в русифікованих українських чи власне імперських містах, намагалися не втрачати власну національну ідентичність і тим самим сприяли підвищенню інтересу до вітчизняних історії та культури. Крім того, міські життя та діяльність кріпацьких інтелігентів вийшли далеко за рамки їх соціального походження й цілком можуть — і мають — розглядатися в більш широких соціальних та культурних рамках, в контексті змін їх соціального статусу та взаємодії й взаємозв'язку їх внутрішнього і зовнішнього кіл спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Мирошниченко П.Я.* Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.). — Донецк, 1999.

² *Гримич М.* Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX — початку XX ст. — К., 2004.

³ *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. — М., 1983.

⁴ Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. — Вологда, 1980; *Громько М.М.* Культура русского крестьянства XVIII–XIX веков как предмет исторического исследования // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 39–60; Крестьянство Сибири XVIII — начала XX в. (Классовая борьба, общественное сознание и культура). — Новосибирск, 1975.

⁵ *Камкин А.В.* Некоторые черты правосознания государственных крестьян в XVIII в. // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной

России. — Воронеж, 1983. — С. 96–103; *Копанев А.А.* Правотворчество и правосознание северного крестьянства в XVI–XVII вв. // Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. — Вологда, 1980. — С. 53–55; *Крутиков В.И.* Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении // Социально-политическое и правовое положение... — С. 177–185; *Раскин Д.И.* Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства) // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 180–182.

⁶ *Бескин А.* Крепостной театр. — Москва–Ленинград, 1927; *Безсонов С.В.* Крепостные архитекторы. Опыт исторического исследования. Словарь крепостных архитекторов. — М., 1938; *Геккель Е.В.* Крепостная интеллигенция в России во второй половине XVIII — первой половине XIX в. Диссертация ... к.и.н. — Л., 1953; *Гроссман Л.П.* Крепостные поэты. — М., 1926; *Его же.* Поэты крепостной поры. — М., 1926; *Дедюхина В.С.* К вопросу о роли крепостных мастеров в истории строительства дворцовой усадьбы XVIII в. (на примере Кусково и Останкино) // Вестник МГУ. Серия 8. История. — 1981. — № 4; *Дынин Т.* Крепостной театр. — М.–Л., 1933; *Еврешинов Н.Н.* Указ. соч. — Ленинград, 1925; *Коц Е.С.* Указ. соч. — Ленинград, 1926; *Курмачева М.Д.* Указ. соч. — М., 1963; *Узунова Н.М.* Из истории формирования крепостной интеллигенции: по материалам вотчинного архива Голицыных // Ежегодник государственного музея. — М., 1960.

⁷ *Абрамович Г.В.* Крепостной поэт Иван Сибиряков // Вопросы истории. — 1969. — № 8; *Алпатов М.В., Кулаков В.А.* Н.И. Аргунов. — М., 1975; *Брук Я.* Иван Аргунов и крестьянская тема в русской живописи XVIII века // Искусство. — 1978. — № 2; *Валицкая А.П.* Орест Кипренский в Петербурге. — Л., 1981; Василий Андреевич Тропинин. Исследования, материалы. — М., 1982; *Виргинский В.С.* Черепановы. — М., 1957; *Данилова И.* Иван Аргунов. Русский крепостной художник XVIII в. — Москва–Ленинград, 1948; *Дмитриев А.А.* Ф.А. Волегов как историк Строгановых. — Пермь, 1884; *Елизарова Н.А.* Крепостная актриса Прасковья Иванова Ковалева — М., 1969; *Замков Н.* Иван Иванович Варакин — поэт-крепостной конца XVIII и начала XIX в. // Русский библиофил. — Пг., 1915 — Том 6; К биографии крепостного актера А.В. Полякова // Исторический архив. — 1955. — № 5; *Калинина Т.А.* Общественно-педагогическая деятельность крепостной интеллигенции (Волеговы) // Проблемные вопросы истории, культуры, образования, экономики Северного Прикамья. — Берзники, 1994; *Кислякова И.В.* Орест Кипренский: эпохи и герои. — М., 1982; Крепостная актриса / Сост. Н. Попова. — СПб.–Калининград, 2001; Крепостной конституционалист в 1837 году // Красный архив. — 1924. — № 7; *Кузнецов А.Я.* В.Г. Вороблевский. Выдающийся деятель крепостного театра 1730–1797. К осмотру вводной выставки музея. — М., 1949; *Курмачева М.Д.* Крепостной интеллигент о Куликовской битве // Вопросы истории. — 1981. — № 1; *Лапина Л.* Федор Степанович Рокотов. — М., 1959; *Лисовский В.Г.* Андрей Воронихин. — Л., 1971; *Маринчик П.Ф.* Недопетая песня. Необычайная жизнь П.И. Жемчуговой. — Л.–М., 1965; *Медведева И.* Екатерина Семенова. Жизнь и творчество крепостной актрисы. — М., 1964; *Ремезов И.С.* Ярославский крестьянин-стихотворец Федор Никифорович Слепушкин. — СПб., 1872; *Терехин О.С.* Архитектор Андрей Воронихин. — Пермь, 1968.

⁸ *Колесников П.А.* Путешествие в родословие. — Вологда, 1997; *Худоярова Н.П.* Родословие крепостных художников Худояровых из Нижнего Тагила // Уральская родовая книга. Крестьянские фамилии. — Екатеринбург, 2000.

⁹ *Безсонов С.В.* Крепостные архитекторы. — М., 1938; *Гаккель Е.Б.* Крепостная интеллигенция в России во второй половине XVIII — первой половине XIX в.: Дис. ...

канд. ист. наук. Л., 1953; *Дынник Т.*, Крепостной театр. — М.–Л., 1933; *Елизарова Н.А.* Театры Шереметевых. — М., 1944; *Коц Е.С.* Крепостная интеллигенция — Л., 1926; *Курмачева М.Д.* Крепостная интеллигенция России: Вторая половина XVIII — начало XIX века — М.: Наука, 1983; *Познанский В.* Таланты в неволе. — М., 1962.

¹⁰ *Вільшанська О.Л.* Культура українського села // Історія українського селянства. Нариси в двох томах. — Том 1. — К., 2006 — С. 337.

¹¹ *Литвак Б.Г.* О некоторых чертах психологии русских крепостных первой половины XIX в. // История и психология. — М., 1971. — С. 199.

¹² Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. — К., 1963. — С. 280–283.

¹³ *Бобкова В.* Мудрість народного слова // Там само. — С. 5.

¹⁴ *И.Т. Лысенков.* Воспоминания в прошедшем времени о книгопродавцах авторов (Отрывки) // Воспоминания о Тарасе Шевченко. — К., 1988. — С. 98–99.

¹⁵ Українські народні прислів'я та приказки — С. 8.

¹⁶ *Айзеншток И.* Шевченко-читатель // Литературная учеба. — 1938. — № 12. — С. 3–25.

¹⁷ *Гр. А.Х. Бенкендорф* о России в 1827–1830 гг. (Ежегодные отчеты III Отделения и корпуса жандармов) // Красный архив. — 1929. — Т. 6 (XXXVII) — С. 151–152.

¹⁸ Історія української культури у п'ятьох томах. — Т. 4. — Кн. 1. Українська культура першої половини XIX століття. — К., 2008. — С. 474, 478.

¹⁹ *Максимович Н.* Малороссийские песни. — М., 1827; *Його ж.* Украинские народные песни. — М., 1834; *Його ж.* Сборник украинских песен. Часть 1-ая. — К. 1; *Цертелев Н.А.* Опыт собрания старинных малороссийских песен. — СПб., 1819.

²⁰ *Смірнова Н.П.* Проблеми становлення української фольклористики в періодиці першої половини XIX століття. 10.01.07 — фольклористика. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. — Київ, 2003. — С. 5–6; *Її ж.* «Губернские ведомости» у розвитку української фольклористики 40-х років XIX століття // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. — Т. XXV. — К., 2001. — С. 271–280; *Її ж.* Образи та символи купальської та русальної поезії (на матеріалі української періодици першої половини XIX століття) // Знак. Символ. Образ. Матеріали Міжвузівського семінару науково-практичного семінару з проблем сучасної семіотики. — Вип. 5. — Черкаси, 2000. — С. 81–83; *Її ж.* В.І. Даль і український фольклор на сторінках губернських газет першої половини XIX століття // Владимир Иванович Даль и современные филологические исследования. Сборник научных работ. — К., 2002. — С. 70–73.

²¹ 1855 р., квітня 9–13. Донесення генерал-майора корпусу жандармів Білоусова шефу корпусу жандармів О.Ф. Орлову про ведення анти царистської агітації серед селян с. Волнянок Таращанського повіту Київської губернії колишнім студентом Київського університету Й.А. Розенталем // Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр. Збірник документів і матеріалів. — К., 1988. — С. 110–111.

²² *Кушпет В.* Старціство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX — поч. XX ст.). — К., 2007. — С. 153.

²³ *Боржковский В.* Лирники // Киевская старина. — 1889. — Т. IX. — С. 672.

²⁴ *Костомаров Н.И.* Автобиография. — М., 2007; *Никитенко А.В.* Моя повесть о самом себе и о том, чему свидетель в жизни был. Записки и дневник (1826–1877). В 3-х томах. — СПб., 1893; *Солнцев Ф.Г.* Моя жизнь и художественно-археологические труды // Русская старина. — 1876. — Т. 15. — № 1. — С. 109–128; № 2. — С. 311–323; *Шевченко Т.Г.* Дневник. Автобиография. Автографы. — К., 1972.

²⁵ Костомаров Н.И. Воспоминание о двух малярах // Основа. — 1861. — № 4. — С. 44–56; Шевченко Т.Г. Музыкант // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 3: Драматичні твори. Повісті. — С. 178–239.

²⁶ Жмир В.Ф. Шевченко в Києві. Фотопутівник. — К., 1984; Жур П. Шевченківський Петербург. — К., 1972; Карабутенко И.Ф. и др. Шевченко в Москве. Историко-литературный очерк. — К., 1989; Кальницький М. Київські адреси Кобзаря // Вечірній Київ. — 2013. — № 20 (19047); Лебединська Т. Пам'ятні місця Т.Г. Шевченка в Санкт-Петербурзі. — К., 1994; Мельниченко В. Тарас Шевченко. «Моє перебування в Москві». — М., 2007; Його ж. Тарас Шевченко в Москві. — К., 2009; Сергієнко Г.Я. Шевченко і Київ. — К., 1987.

²⁷ Грушевский А.С. Из харьковских лет Н.И. Костомарова. — СПб., 1908; Мияковский В. Костомаров у Рівному // Україна. — 1925. — № 3. — С. 28–66; Русов А. Костомаров в Харькове. — Х., 1891.

²⁸ Болгарська Т. Щепкін і Мартинов у Києві // Український театр. — 1974. — № 2. — С. 31–32; Драк А. Щепкін і щепкінці (3 історії київського театру XIX ст.) // Там само. — 1961. — № 6. — С. 22–23; Земенков Б.С. М.С. Щепкин в Москве. — М., 1966.

²⁹ Марголис Ю.Д. Т.Г. Шевченко и Петербургский университет. — Л., 1988; Сергієнко Г.Я., Сергієнко Є.С. Київський університет і Т.Г. Шевченко. — К., 1984.

³⁰ Іванько І.В. Роль Т.Г. Шевченка в розвитку суспільної думки в Києві середини XIX ст. // Філософська думка. — 1981. — № 6. — С. 102–111.

³¹ Книга із «шухляди»: Шевченко і Костомаров // Рад. освіта. — 1989. — 14 лютого; Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». — М., 2008; Мордовець Д. З минулого та пережитого // Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 345–351; Тархан-Береза З. «Заворожи мені, Волхве...»: Тарас Шевченко і Михайло Щепкін. — К., 2012; Ярцев А. Шевченко и Щепкин (Очерк) // Киевская Старина. — 1898. — № 2. — С. 194–208.

³² Лукіянович Д. Століття викупу Шевченка з кріпацтва і століття його баляди «Причинна» // Діло. — 1938. — 13 березня.

³³ Ернст Ф. З учнівських років Шевченка-художника // Черкаський край — земля Богдана і Тараса. Культурологічний збірник. — К., 2002 — С. 163–164.

³⁴ Труханенко А. Два дневника — Т.Г. Шевченко и А.В. Никитенко [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.velykoross.ru/blogs/all_1/tag_1545_1/article_901/

³⁵ ЦДДА — Ф. 1475. — Оп. 1. — Спр. 1399. — Арк. 1а.

³⁶ Никитенко А.В. Указ.соч. — Т. 1. — С. 1–5.

³⁷ Автобиография Н.И. Костомарова. — М., 1922. — С. 122.

³⁸ Микола Костомаров, народжений поза шлюбом, як і його мати, знаходився у кріпосній залежності: його батько до своєї загибелі від рук своїх же дворових людей, не встиг виклопотати перед Государем вольну для своєї позашлюбної дитини.

³⁹ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. 1817–1885. — К., 1992. — С. 20.

⁴⁰ Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище було урочисто відкрито 26 вересня 1865 р. Призначенням його було комплектування офіцерськими кадрами кавалерійських частин Київського, Одеського та Харківського військових округів. Навчальний план училища був розрахований на два роки й, крім загальних предметів (закону Божого, російської мови, математики, географії, історії, креслення, природознавства), включав спеціальні дисципліни: тактику, військову топографію, польову фортифікацію, артилерію, військову адміністрацію, військове законодавство, іпологию, військову гігієну, методику навчання солдат шкільної грамоти, практикуми з тактики, топографії та саперної справи.

Вже з 1874 р. училище стало основним постачальником офіцерських кадрів кавалерії в Російській імперії.

Становий склад учнів Єлисаветградського кавалерійського училища був неоднорідним. Потомствених дворян, в тому числі титулованих, серед учнів налічувалося не більше 20%. Навіть разом з дітьми особистих дворян і молодших офіцерів та чиновників вони в XIX ст. ледве досягали половини курсу.

В училищі в різні роки навчалися: непереможний ас Першої світової війни полковник Олександр Олександрович Козаков, кавалерійський генерал-майор Микола Костянтинович Ушаков, котрий постригся в ченці і став єпископом, відомий жандармський генерал Василь Дементійович Новицький, визначні діячі білого руху генерал-лейтенант Іван Гаврилович Барбович та генерал-майор Володимир Миколайович Вигран, українські військовики генерал-хорунжий Іван Володимирович Омелянович-Павленко та наказний отаман Вільного козацтва Іван Васильович Полтавець-Острияниця, радянські воєначальники маршал Радянського Союзу Петро Кирилович Кошевий та генерал армії Іван Володимирович Тюленев. Кілька випускників училища стали самобутніми художниками — Амвросій Ждаха, Костянтин Подушкін, Георгій Гурський, Віктор Арнаутов. Один з колишніх юнкерів навчального закладу — Юрій Олексійович Сльозкін — став письменником [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.biz.kr.ua/info/kirovograd/history/college-gymnasia/jynkersk-college/>

⁴¹ Там само. — С. 166–167.

⁴² *Унгурян О.* «Родственники и друзья собирались похоронить Тараса Григорьевича Шевченко в Киеве. Обсуждались три места: Щекавицкая гора, Аскольдова Могила и Выдубицкий монастырь. Исполнилось 150 лет со дня смерти великого украинского поэта // Факты и комментарии. — 2011. — 12 марта. — С. 7.

⁴³ *Инчакова С.А.* Петербургская академия художеств и формирование украинской художественной интеллигенции конца XIX — начала XX века (На материалах творчества А.Г. Лазарчука): Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук : 24.00.01: Москва, 2004.

⁴⁴ *Малиновский А.В.* Кто изобрел кино? // Кино в Одессе. — Одесса, 2000. — С. 7–11; *Соколов И.В.* Скачковый механизм «улитка» И.А. Тимченко // История изобретения кинематографа. — М.: Искусство, 1960. — С. 98–102; *Шимон О.О.* Кто ж був першим? // Сторінки з історії кіно на Україні. — К., 1964. — С. 7–15.

⁴⁵ Свято-Троїцький Китаєвський монастирь. Путеводитель паломника. — К., 2013. — С. 61.

⁴⁶ *Фундуклей И.И.* Обзорение Киева в отношении к древностям. — К., 1847.

⁴⁷ *Підгора В.* Альбом акварелей академіка Солнцева // Київська старовина. — 1998. — № 3 (321). — С. 161.

⁴⁸ *Ганзенко Л.* Федір Солнцев: спроба наукової реабілітації // Пам'ятки України. — 1999. — № 1. — С. 111–123; *Крижановська О.О.* Сторінки з історії кріпосної інтелігенції (київський період творчої діяльності художника-реставратора Федора Солнцева) // Проблеми історії України XIX — початку XX століття. — Вип. XVII. — К., 2010 — С. 349.

⁴⁹ *Зверев В.В.* От поновления к научной реставрации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusarch.ru/zverev1.html>

⁵⁰ *Ерофалов-Пилипчак Б.* Архитектура имперского Киева. Архитекторы барокко XVII–XVIII вв. Стефан (Степан) Демьянович Ковнир, каменного строения мастер (1695, Гвоздов — после 1785, Киев) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/erofalov/imner_17.html

⁵¹ На видання часопису було пожертвовано загалом 35 тисяч рублів.

⁵² Цукроварня в Сидорівці, 462 десятини землі та особняк на вул. Десятинній, 9 у Києві.

⁵³ *Гамоля Н.* Генерація перших і єдиних. Династія Сими́ренків // *Контракти*. — 2003. — вересень. — № 37. — С. 14.

⁵⁴ *Чос В.* Легендарна фірма Яхненків–Сими́ренків [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.horodysche.org.ua/?id=215>

⁵⁵ Священник Евгений Дроздов. Религиозно-эстетическая проблематика в трудах института им. Н.П. Кондакова [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mepar.ru/library/vedomosti/42/487/>

⁵⁶ *Греченко В., Чорний І., Кушнерук В., Режко В.* Історія світової та української культури. — К., 2005. — С. 409.

⁵⁷ *Гамоля Н.* Вказ. праця. — С. 15.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2014 р.

ГОРОД В ЖИЗНИ, СУДЬБАХ И НАСЛЕДИИ КРЕПОСТНЫХ ИНТЕЛЛИГЕНТОВ УКРАИНЫ (конец XVIII — первая половина XIX в.)

Статья посвящена анализу влияния города и городской культуры на уровень образования и культуры крепостных интеллигентов Украины, а также прослеживается его роль в жизненном и творческом пути выходцев из крепостных.

Ключевые слова: город, крепостная интеллигенция, культура, образование.

CITY IN THE LIFE, FATE AND ARTISTIC HERITAGE OF FEUDAL INTELLECTUALS UKRAINE (end XVIII — the first half of the XIX century)

This article analyzes the impact of city and urban culture to the level of education and culture intellectuals bond Ukraine and traced its role in the life and career of the natives of the serfs.

Keywords: city, feudal intellectuals, culture and education.